

על יצירתו ההלכתית של ר' חיים אבן-עטר ופעילותו במארוקו

חיים בנטוב

א. ייחוסו, בני-חוגו ופועלו במארוקו

1. אבותיו וייחוסו

כמעט כל מה שנכתב על רבינו חיים אבן-עטר¹ (1696-1743) לא נגע אלא בארבע שנות-חייו האחרונות בליורנו וכארץ-ישראל ובספרו 'אור החיים', שנתקבל על ליבותיהם של החסידים הראשונים. לעומת זאת, כל שנות-חייו במארוקו ופעילותו הציבורית שם, כמו גם יצירתו ההלכתית, נשאר סמויים מן העין ולא זכו לתשומת-הלב הראויה, לא של הלומדים ולא של החוקרים. רי"ם טולידנו בספרו 'נר המערב' כותב על רבינו ועל אביו ר' משה כדברים האלה:

ובעוד שר"ח הזקן היה איש גדול ומפורסם בעדתו, הנה היו ר' משה בנו ור"ח נכדו בכל עת היותו בסאלי, אנשים פשוטים בקרב עדתם ופעולתם לא הוכרה כמעט כלל בין גדולי חכמי סאלי... ואמנם בנוגע לר' משה אין ספק כי לא היה גדול בתורה כאביו ולכן לא נחל כבוד... אך אודות ר' חיים... סיבת אי פרסומו... היה לרגלי סכסוכים חברתיים ומשפחתיים...²

קשה להסכים לקביעה זו, שר' משה ובנו ר' חיים היו 'אנשים פשוטים בקרב עדתם ופעולתם לא הוכרה כמעט כלל'. אולי משום שמחברים אחרים מדדו באיפה גדושה של שבחים לר' חיים לעומת רבני מארוקו אחרים בני-דורו, נטה טולידנו לשם איזון לקצה השני וכתב מה שכתב. אבל ודאי הוא ששניהם, ר' משה ובנו ר' חיים, היו דמויות בולטות וידועות לא רק בעיר-מולדתם סֶלָא (= סאלי), אלא גם כעריה המרכזיות של מארוקו: מכנאס, פאס ותיטואן. ואף שרבי משה לא היה חכם גדול בהלכה, הוא נמנה עם מעמד החכמים, כוחו היה גדול כדרשן וכבעל-אגדה,³ ועל הכל היה ידוע כאיש מעשים, 'ואיש החסד'.⁴ לא נשתמרו לנו עדויות רבות על פעילותו הציבורית, אולם גם

פירוט ההפניות הביבליוגרפיות — ראה בסוף המאמר.

- 1 ראה: רפאל, ואת הביבליוגרפיה על רבינו שבראש המאמר. קלאר, עמ' ט, הערה 1.
- 2 טולידנו, נר, עמ' 154.
- 3 די-אבילה מביא כמה חידושים שלו 'מפי מר חמי' — ראה: די-אבילה, דף ג ע"ב.
- 4 כך תיארו בנו, ראה: עטר, חפץ, בהקדמה.

מהמעט שבידינו עולה דמות של חכם מכובד, אשר נצטיין במעשיו הטובים ובדרכו לגמול חסד במסירות וללא ליאות. ב'לשון לימודים' נשתמרה איגרת ששלח המחבר, ר' יעקב אבן צור, לר' משה בשנת תנ"ט, ובראשה שיר המוקדש לנמען.⁵ בין שבחי ר' משה מונה מחבר השיר: 'נדף שמו הטוב כמו מור למרחוק... בטוב מדות מדובר בו נכבדות... ואל דרך גמילות חסדים מאד ירוץ...' המסופר באיגרת מדגים את דרך טיפולו של ר' משה ומסירותו בגמילות חסד לזולת. יעב"ץ התנסה בכך בעצמו, שכן אשת אחיו יוסף, שמת מכווייה ללא בנים, היתה זקוקה לו לייבום. ר' יעקב היה אלמן כאותה שעה ורצה בייבום, אבל היבמה הצעירה לא נטתה להסכים. רבי משה נכנס בעובי הקורה והשיג את הסכמתה. ואכן ר' יעקב ייבם אותה וממנה נולד לו בנו, רפאל, היחיד מבניו שנשאר בחיים אחרי מות יעב"ץ,⁶ ועל ידו נתקיימה המשכיותה של המשפחה.

גם ר' חיים אבן-עטר, בהקדמתו לספרו 'חפץ ה', מתאר את אביו כ'איש חסד'. עדות נוספת למעמדו הרם והנכבד של רבי משה בקהילתו היא נישואי בתו לר' שמואל די-אבילה החכם והעשיר. עוד יודעים אנו על ר' משה, שהיה לו אח בשם ר' שמואל.⁷ ר' משה נפטר בשנת תק"א.⁸ ואשר לבנו רבינו חיים, אין מן הצובך לומר שמפורסם היה בעריה המרכזיות של מארוקן — פאס, מכנאס, סלא ותיטואן.⁹ נראה כי כאשר מת סבו ר' חיים בשנת תפ"א, עמד רבינו בראש ישיבה בסלא ולימד בה תלמידים מרובים, עד עוזבו את העיר בשנת תצ"ו¹⁰ בערך, בלכתו לפאס כדי לעלות לארץ-ישראל.¹¹ עם תלמידיו בסלא נמנו כנראה ר' דוד חסאן ור' שם-טוב גבאי, שעלו איתו אחר-כך לארץ-ישראל. על הישיבה של רבינו בסלא אומרים רבני עיר זו: 'והוא גם הוא הופיע והשפיע מחכמתו לתלמידיו ובני ישיבתו ללמוד וללמד'.¹² משפט זה מרמז, כי היו בישיבה זו חכמים שאיתם הוא למד בצד התלמידים שאותם הוא לימד. יש להניח שהלימודים שלימד בישיבה זו שימשו יסוד לחיבורו 'חפץ ה', שהדפיס בשנת תצ"ב, על המסכתות: ברכות, שבת, חולין והוריות — שכתלמוד הבבלי.

5 ראה: עובדיה, ב, עמ' 259-260.

6 ראה: בן-נאיים, דף סה ע"א.

7 ראה: יעב"ץ, ב, סי' קנא, דף פג ע"ב.

8 ראה: רפאל, איגרות ז-ח.

9 אין לנו עדויות על היותו בתיטואן אלא משנת תצ"ט, כשרצה לעזוב את מארוקן (פר"ת סי' ט"ל סוף סעיף ל"ב), אבל מן הסתם, מי שהיה מפורסם בפאס וסלא, מפורסם היה גם בתיטואן, ששירות רבות מצויות בין ערים אלה.

10 ראה: עובדיה, א, עמ' 19. נזכר שם שבשנת תצ"ז בחדש שבט למדו ועם כמוהר"ר חיים בן עטר. טויטו כותב 'בשנת תצ"ג היה בפאס', ראה: טויטו, עמ' 36. ובהערה 4, שם הוא מביא כמקור את 'דברי הימים', הוא כותב: 'וברביעי בשנת כ"ח לשבט (תצ"ט) (!) אנחנו יושבים... ועם כמוהר"ר חיים נ' עטר'. אם זה היה, לדבריו, בתצ"ט — מנין אפוא שהיה בפאס כבר בתצ"ג? אבל כאמור, הלימוד הנ"ל היה בשבט תצ"ז, ולפני כן מן הסתם היה רבינו עדיין בסלא.

11 ראה: עטר, פר"ת, ב, סי' קיו, סעיף קטן ב, דף רנ"א ע"א: 'זהן היום בבואי פה עיר פאס לקבוע דירתי ימים עד אמצא מקום למנוחתי נחלת אבותי... וברור שינחלת אבותי היא ארץ-ישראל.

12 ראה: עטר, חפץ, בהקדמת רבני סלא.

השער של ספר חפץ ה' לרי"ה בן עטר, אמסטרדאם תצ"ב (1732)
 (ספריית מכון בן-צבי, ירושלים)

רבני סלא, בהקדמתם ל'חפץ ה' מתארים את מחברו: 'איש אלקים קדוש הוא בדורנו', תואר שלא מצאנו דוגמתו על חכם צעיר בן ל"ו שנה, עוד בחייו. אין זאת אלא שהיה מיוחד ומצויין שם ומתנהג בקדושה. ולא עוד אלא שמפסקי-הדין היחיד הידוע ממנו נראה, שרבניה-דייניה של סלא היו כפופים לו. הוא התובע את עלבונם מידי חכמי פאס ומגונן עליהם, כמו היו בני-חסותו.¹³ רבינו היה ראוי ודאי להיות ראש ודיין

13 ראה: הלפרן, עמ' 12: 'זמ"ש הרב כמה תוכחות לחכמים... הדיינים... תמהתי איך אדם גדול וקדוש כמותו יוציא כל ריב... ואם הכוונה לש"ש לא היה לכתוב ולשלוח ביד הע"ה [העם הארץ] ההוא... היה לו לשלוח מידו לידם... ואחר האמת — האמת אתם וכל מעשיהם צדק...'

לעירו, ולא היה כך מפני שהרחיק את עצמו מרצונו מדיינות, 'מכמה טעמים נגלים ונסתרים'.¹⁴ לנו גם הטעמים הנגלים נשאו נסתרים.

רבינו חיים היה ידוע כאחד המעיינים הגדולים בדורו, וכמה ראיות לכך: (1) ההעזה להדפיס בחייו ספר חידושים על הש"ס, דבר שלא היה חזון נפרץ במארוקו בזמנו. ידוע לנו רק על תקדים אחד לכך לפניו, הספר 'דברי שמואל' (אמשטרדם תנ"ט) לרבי שמואל הצרפתי, שהדפיסו בחייו, והוא דיין בבית-דינו של ר' יהודה בן-עטר. (2) עם המסכימים על הספר 'חפץ ה' נמנה רבי חנניה בן זכרי, שהיה ידוע כמעייין גדול, ואליו היו מפנים חכמים צעירים את פירושיהם לדיבורים מוקשים בתוספות לשם בדיקה וביקורת.¹⁵ ר' חנניה אומר בדברי הסכמתו על רבינו: 'עוקר הרים וטוחנן ... בישיבה גדולה ובשקידה ... בפלפולא רבא ... בודאי שני חכמים אלה באו בדברים זה עם זה, אף שאין רבינו מזכיר את ר' חנניה בספריו. (3) שלושה חכמי סלא מעידים על רבינו: 'קולע אל השערה, מוציא לאור כל תעלומה בדברי רש"י ותוספות והגמרא'.¹⁶ מצטרפים לכך הסיפור על השיחה בין רבינו לר' שם-טוב בן אמוזיג והמשא-ומתן שהתפתח ביניהם;¹⁷ חברותו עם ר' יהודה ברדוגו, בעל 'מים עמוקים', שאף הוא היה מעייין גדול;¹⁸ הסיפור על ר' שמואל אלבאז חבירו, שמסר את תלמידי ישיבתו בפאס לידי רבינו ללמוד איתם.¹⁹ הפרטים האלה מלמדים על רבינו, שהיה דמות של חכם תלמודי גדול ומפורסם בחוג המצומצם של מעיינים, הקולעים אל השערה.

2. פעילותו הציבורית במארוקו

מלבד החזקת הישיבה בסלא, היה רבינו פעיל בעירו בשני תחומים:

(1) בהפצת התורה ברבים, כעדותו בהקדמתו ל'אור החיים': 'נוסף על מעמסת פיזור תורה בכל יום ב' דרשות ערב ובקר לכל בני העיר'. בדרשותיו ריתק רבינו את לב שומעיו, כמו שהעיר על עצמו בהקדמה הנ"ל: 'ואת הב' אקח רוח דעת, לשקול כמשקולת הדעת... בדבר ואופנו, ואת אשר עדיי יגיעו הדברים להבין בהם לבל ישימו בפייהם מר, למתוק מדבש, ויורק טעמו מחסרון המקבל'.²⁰ לא רק בליורנו

14 ראה: הלפרן, שם, בסוף הפסק ובתחילתו.

15 ראה: בן-נאיים, ערך חנניה י' זכרי, דף מב ע"א: 'שמוהר"ח הנז' היה ידוע בזמניהם למעייין גדול ואליו נגלו לשונות עמוקים... וראה שם בכל הערך.

16 ראה: עטר, חפץ, בהקדמת חכמי סלא.

17 ראה: בן-נאיים, ערך ר' חיים בן עטר השני, דף לד ע"ב.

18 ראה: בירדוגו, דף לד ע"ב: 'הפצתי בדין חברי הנעים... ר' חיים י' עטאר... ונתפתה לי להביא אל בית הדפוס קונטרס זה טפל... לספרו שעל התורה'.

19 ראה: בן-נאיים, ערך ר' חיים בן עטר השני, דף לד ע"ב.

20 ההדגשה מאת המעתיק. מדברים אלה של רבינו אנו למדים, כי דעתו היתה נתונה לא רק לתוכן הדברים ('הדבר ואופנו'), אלא גם לדרך שבה יביאם לשומעיו, כך שיטעמו את תוכם המתוק, ולא הפכו למרים בפייהם.

התגלה רבינו במתיקות דרשותיו,²¹ אלא התחלת התגלותו היתה כעירו סלא. ואף בפרשת הסכסוך על בית-הכנסת בנינו למשפחת ביבאס בסלא עולה מבין השיטין של טענות הצד שכנגד, שהם מודים בהצלחתו הרבה כתחום זה. שהרי כך טוען ר' חיים ביבאס באיגרתו: '... ואם עושה זה חיים בן עטר ומחזיק במחלוקת... הוא דוקא על הדרש אומר בשכלו שאם אוכה אני... לא אתן לו לדרוש, והוא... אצלו דבר זה בנשמתו ממש.'²² ואכן אין אדם אוהב אלא דבר שהוא מצליח בו ומביאו לידי סיפוק, ויש כאן בעקיפין הודאת בעל-דין על הצלחתו הרבה של רבינו.

(2) על רבינו הוטל תפקיד של גבאי צדקה, כעדותו בהקדמתו ל'אור החיים': 'נוסף על צרכי צבור ומשא הנצרכים לא לחלק בלבד אלא לגבות ולכפות ולחלק ולהצר במצומצמות'. על רקע תפקידו זה באה תשובתו לפניית חכמי פאס אליו לעזור לחכם ר' מכלוף טובי. מדברי רבינו אנו למדים, כי גדולה היתה השפעתו על נכבדי הקהל: '... וקווייתי [לכוא] הקהל להכריחם על דבר... וכמה... טרחתי בשביל עניי העיר עד כמעט נעשיתי כמוכס אני וב"ד'.²³ על רקע פעילותו זו בענייני צדקה, לימד כנראה רבינו את הלכות צדקה וחדש בהם מה שחידש.

3. יחסיו עם חכמי מארוקו בדורו

ר' משה בירדוגו. עם רבי משה בירדוגו, רבה של מכנאס, היו לרבינו יחסי ידידות עמוקים, על אף הברל הגיל ביניהם.²⁴ ידועים הדברים שאמר רבינו עליו בספריו 'אור החיים' ו'חפץ ה',²⁵ ואין מקום לכפלים. גם בפרשת המחלוקת עם משפחת ביבאס התייבב ר' משה לצד רבינו, וכתב על-כך ר' חיים ביבאס: 'ושר"מ בירדוגו... במקום שיציל עשוק הוא עוזר להם' [למשפחת בן עטר].²⁶

ר' יעקב בן צור. דומה שלא שררו יחסי ידידות בין רבינו לר' יעקב בן צור, אך שררו ביניהם יחסי כבוד והערכה הדדיים. רבינו אומר על ר' יעקב: 'וה' יודע כי הרב הנז' בעיני לאיש האלקים וחיבי עלי כנפשי ומצנפת לראשי צנפתי מיום דעתי אותו ולזה חששתי פן לא כמחשבותי מחשבותיו... הבאים ישרש יעקב'.²⁷ בדברים האחרונים יש

21 ראה: עטר, מאור, בהקדמה, עמ' ו שם נאמר על רבינו, כי בליוורנו: 'פתח פיו לדרוש וכולם היו מוסר עם משלים מתוקים אשר על כן כל העם הי"ו יתאוו תאוה לשמוע...'

22 ראה: טולידנו, אוצר, עמ' 63-64. ההדגשה מאת המעתיק.

23 הלפרן, עמ' 18-19.

24 המשב"ר נולד בשנת תל"א, ואילו רבינו חיים בשנת תנ"ו.

25 ראה: עטר, חפץ, לשבת, דף י ע"ב: 'רוח הקדש הופיעה ונתכוונו לו בהיסח הדעת בבית הכנסת אני ואחי הגדול גדול החכמים הרב ר' משה בירדוגו' (חפץ, כו, ע"א); וכן 'ושמעתי מפי חכם... חסיד וגדול בישראל חביב עלי כרוחי ה"ה ר' משה בירדוגו. וזה"ה... — ראה: עטר, אוה"ח, לדברים א: טז.

26 טולידנו, אוצר, עמ' 63-64.

27 ראה: הלפרן, עמ' 6.

רמז על כך שאינם רואים את הדברים עין בעין. אף ר' יעקב כיבד והוקיר את רבינו. וכאשר פסק בעניין שקודם לכן פסק בו רבינו, כתב ר' יעקב: 'וראינו מה שכתב על זה הח' השלם מקור מים חיים נר"ו [והכוונה לרבינו] וכל דבריו האמת והצדק'.²⁸ ואם בעניין בית-הכנסת פסק יעב"ץ לטובת משפחת ביבאס,²⁹ ובעניין החזקה לטובת משפחת הצרפתי,³⁰ ובשניהם נגד רבינו אין זה אלא מפני שהמשפט לאלקים הוא. יעב"ץ ודאי הכיר תודה לר' משה, אבי רבינו, על החסד שגמל לו, כאמור למעלה.³¹

ר' שמואל אלבאז. לרבינו היו יחסים קרובים מאוד עם רבי שמואל אלבז, בן גילו, והוא מזכירו בהקדמתו לספרו 'פרי תואר' ובמקום אחר בספרו זה אומר עליו: 'חד קדוש בדרא אחינועם אשר בו מצאתי נחת רוח בתורה וביראה בהיותי בעיר פיס ה"ה מוהר"ר שמואל בן אלבאז יצ"ו גדול המערב'.³²

ר' יהודה בירדוגו. בקולופון של העתקת ספרו 'מים עמוקים', כותב ר' יהודה: 'הפצרתו בדין חברי הנעים מע' החכם השלם הותיק ר' חיים בן עטאר נרו יאיר'. נראה שהיו שניהם בישיבת ר' משה בירדוגו במכנאס, ושם התודעו.

מהאמור עד כאן אנו רואים, שרבינו עמד במרכז חוגי החכמים בפאס, במכנאס ובסלא, כן-בית היה בישיבותיהן הגדולות וחבר וידיד לראשיהן ולתלמידיהן המובהרים, ובהיותו במארוקו עמד במוקדי ההתעניינות האינטלקטואלית שם. אין אפוא כל יסוד לומר, שהיה 'איש פשוט', ופעולתו 'לא הוכרה כמעט כלל'.

4. אופיו של רבינו

אישיותו של רבינו היתה מורכבת. מצד אחד התבטלותו בפני הגדולים היתה רבה, וחכמי ליורנו מציינים את ענוותנותו.³³ לעומת זאת, לא נמנע מלהבליט את ערך עצמו ומלחלוק על ראשונים כמו בעלי התוספות והראב"ד.³⁴ דומה שהמפתח להבנת דרכו ואישיותו של רבינו מצוי בלשון אחד בספרו 'חפץ ה', על הגמרא (בבלי שבת פח ע"ב): 'למיימינים בה סמא דחיי למשמאילים בה סמא דמותא', ועל כך אומר רבינו:

מכאן תוכחת מגולה לכת של ת"ח אשר לומדים בתענוג [ללא מאמץ] וכאשר תרצה להתבונן עמו בעומק הש"ס, מילאָה לאָה [מתעייף] ויתעצל ויתרשל ואם תימצי... באיזה קושי שאינו מניחו לעבור עליו, יבקש לדחות איזה דחייה קלה

28 ראה: יעב"ץ, ב, סי' יוד, דף ג ע"ב.

29 טולידנו, אוצר, עמ' 63-64.

30 יעב"ץ, ב, סי' קנא, דף פג ע"ב.

31 עובדיה, ב, עמ' 259-260.

32 עטר, פר"ת, ב, סי' קיד, סעיף קטן טו, דף רמז ע"א.

33 ראה: הקדמתם, עטר, פר"ת: 'זמשרת ענוים על שכמו'; וכן בהקדמת משה פרנקו, עטר, מאור: 'זמרוב ענוותנותו לא גילה...'

34 דוגמאות לדבריו, שבהם דחה דברי ראשונים בדברים בוטים ראה: מרגליות, עמ' 10-13.

ומקולקלת לבלתי יטרח... ארי לו אוי לגופו בודאי שעליו נאמר... למשמאיל שנעשית לו סמא דמותא... בהיותו בחברת החברים כיוצא בו לבל יכון דעתו, שמא לא יעלה בידו דבר הנשאל בו, ולזה קודם הוא מתרשל וטעמו בנאומו... כי זה 'דקדוקי עניות' ועל עצמו ניבא ע[נ]ני הדעת העלום. וזה הולך אחר עצת יצר הרע... א' כדי שישאר בכבודו במקומו מונח, והב', למה ליה להג הרכה יגיעת בשר? מה שאין כן ההולך אחר עצת היצ"ט [היצר הטוב]... אשר יטרח במלאכת שמים בכל כחו... חש בראשו יעסוק וכו'... והיא סם חיים... מאמין שהתורה היא המרפאתו וכן יהיה... מה שאין כן מי שחם על עצמו לבל יטרח, מגלה דעתו שאינו מאמין בדבר חז"ל דרפאות [תהי לְשֶׁרֶף (מש' ג:ח)]... ומתשת כחו ויקרב עתו. לכן עצה טובה מהכא גמרינן לה כי לא עליך המלאכה לגמור וצריך המעיין לבדוק עד מקום שידו מגעת ואם ידע דאיכא ת"ח מעיין יותר ממנו כפלפול וסברא בוא יבוא אצלו לידע עומק הש"ס ומוצאיו ומוכאיו.³⁵

דברים אלה שהמליץ עליהם היו נר לרגלו וקיימם כמלואם. בכל יצירתו ההלכתית בולט שלב ההתלבטות, היגיעה והמאמץ. אין רבינו סובל התרשלות של למדן, הדוחה את הקשיים שבפניו באמירה המבטלת 'דקדוקי עניות', אלא הלומד 'צריך לבדוק עד מקום שידו מגעת'. ויגעת ומצאת האמן. בשלב זה של חיפוש והתלבטות באה לידי ביטוי ענוותו. פתוח הוא לשמוע מכל תלמיד, מתייעץ עם כל מעיין טוב.³⁶ אך משגיבש מהלכו, ואחרי העמל והיגיעה הגיע להבנה, הרי הוא בעיניו מושלם וקדוש.³⁷ שמחת היצירה וסיפוק ההבנה שבו בשלבים אלה נראים לנו כמעין יוהרה והכרת ערך עצמית. מעתה, רבינו גם לא חש אפילו לכבודם של גדולים ממנו, אם לא הלכו בדרך שנראית לו.³⁸ ועוד, בהיות לימודו כולו לשם שמים, מתוך אמונה בסיוע שמים ללומד, ראה בתוצר שאחרי היגיעה תוצאה של עזרת שמים, כעין רוח-הקודש.

35 ראה: עטר, חפץ. שבת, דף פח ע"ב וחפץ, דף נ ע"ב, ד"ה למיימינים, וכיוצא בזה: עטר, אוה"ח, שמות יט:ב.

36 כדבריו: 'ועם תלמידי גדולים וטובים מתקתי סוד, ובחלק מההלכות מתקתי סוד עם רב ועצום... כמוה"ר שמואל בן אלבאז... לא הרמותי יד לחתום על דברי אלא אחר הסכמת הרב הנוכח'. ראה: עטר, פר"ת, בדברי הקדמתו. וראה המסופר עליו עם ר' שם טוב בן אמוזיג — בן-נאיים, דף לד ע"ב.

37 ומכאן דבריו בהקדמתו, עטר, פר"ת: 'והיו דברי מול כל קורא שאם לפקח בדברי הוא בא... נגידיים אדבר להמיתו בעקיצת ולחישת ונשיכת נחש'. וכדברים האלה ראה גם: עטר, חפץ, בהקדמתו.

38 ראה: מרגליות, עמ' 10-13.

ב. שיטתו ודרך-לימודו

1. עיון שלא על-פי המפרשים

שיטת לימודו היא זו שהיתה נהוגה בישיבות המגורשים במארוקו, והוא ניסחה בהקדמתו לספרו 'חפץ ה':

הנהגתי את עצמי שלא הייתי קורא ולא אביט בשום ספר כלל אפי' אחר העיון וכל שכן קודם, אלא לפעמים ידועים אחר גמר העיון כל הצורך כאשר דעתי דעת הדיוט משגת, הייתי משים לכי ועיני שם לדעת מה בפיהם ז"ל.³⁹

2. מגמה לפסיקת הלכה

קו אחר בדרך לימודו הוא הנטייה להגיע לתמצית ההלכה ולפסק-הדין. משום כך, אחרי המסכתות שפירש בספרו 'חפץ ה' הפסיק לכתוב חידושים על הש"ס והשקיע עצמו בספרו 'פרי תואר', משום שכדבריו: 'בחרתי לי דרך נאה דסלקא שמעתתא אליבא דהלכתא'.⁴⁰ גם בספרו 'חפץ ה'', שלכאורה הוא פרשנות התלמוד בלבד, נותן הוא את דעתו על פסק-ההלכה⁴¹ ודן הוא בדברי הרא"ש, הרי"ף, הרמב"ם ופוסקים אחרים; וכן בהרו"ה בס' המאור.⁴² מגמה זו תלך ותתחזק בספריו האחרים של רבינו: 'ראשון לציון' ו'פרי תואר'.

3. עיון במקבילות

שלא כדרך המחדשים שבקרב חכמי הספרדים, שאינם נותנים את דעתם אלא לפרש הסוגיה שעל אתר, נוטה רבינו לבדוק גם את מקבילותיה. בדבריו על בבלי שבת טו ע"א, מביא רבינו את האמור בירושלמי, כפי שהובא בתוספות במסכת חגיגה (בב' טז

39 שיטה זו, שלא להביט במפרשים אלא לאחר עיון עצמאי, אינה מיוחדת לרבינו. היא היתה נהוגה בישיבות הערים שישבו בהן המגורשים ויונקת שורשיה מדרך ר' יצחק קנפנטון בספרו 'דרכי הגמרא', וינא תרנ"א. וראה: בנטוב, עמ' לג ואילך.

40 עטר, פר"ת, בהקדמה. ואכן יש ב'פרי תואר' סימנים שבהם האריך הרבה להציע את הסוגיה ואת פירושה עד למיצוי ההלכה.

41 ראה, למשל, עטר, חפץ, לברכות, דף מ"ג ע"ב: 'ולכן הורתי הלכה למעשה על מין שקורין קרונפלי... (חפץ, דף י"ג, ע"א).

42 ראה: עטר, חפץ דף כו ע"א — על האמור בבב' שבת ט ע"ב: 'ראיתי לפרש כוונת הפוסקים בזה הסוגיא'; שם, דף כד ע"ב — על האמור בבב' שבת דף ז, ע"א, ד"ה למאן דאמר: 'אכן בראותי דברי מר"ן הרי"ף דפוסק כר' יוחנן נבהלתי...'; שם, דף כה ע"א, לאמור בבב' בתוס' ד"ה התם: 'וגם לפי מה שראיתי בדברי הרו"ה...'; שם דף כה ע"ב לאמור בבב' ט ע"א: 'הא מילתא פליגי בה רבוותא להרא"ש ז"ל... ולהרמב"ם...'; כל המובאות הללו לקוחות מספרו 'חפץ ה'', ספרו הראשון. שבו הוא הצהיר: 'הגם דאין דרכי לעלות על ספר עניינים הנוגעים לפוסקים דאין לי פנאי להעלותם על ספר'. חפץ, דף טז ע"א (לברכות נב, ד"ה בשלמא).

ע"א, תוספות ד"ה יוסי) ודן בירושלמי ומיישבו. על הדברים בכב' שבת טו ע"ב תוס' ד"ה על ספק, אומר רבינו 'תלוי פלוגתייהו באתרי אחרני בע"ז ומסכת בתרא'.⁴³ וכיוצא באלה תמצא לאורך כל חידושיו של רבינו.

4. שימוש בירושלמי בלימודו

על האמור בכב' שבת ה ע"ב: 'בשלמא בן עזאי קסבר מהלך כעומד' — לאחר שמקשה רבינו על הביטוי 'מהלך כעומד', הוא אומר: 'ובירושלמי מצאתי גירסה נכונה וז"ל בן עזאי סבר מהלך כמניח, ורבנן סברי מהלך לאו כמניח'.⁴⁴ ולהלן, על האמור שם בתוספות, ד"ה בשלמא, מביא רבינו את הירושלמי המוזכר בתוספות אלא, שהם הביאו את תשובת הירושלמי ומשני בקופץ, ומעיר על כך רבינו: 'חופשתי ומצאתי הקושיא ולא התירוץ, ואיפשר שהובא בירושלמי במקום אחר'.⁴⁵ וכן מביא הירושלמי לכב' שבת דף עד ע"א, ד"ה אלא): 'דקשה לי מהירושלמי דאמר וז"ל לדעתיה דחזקיה אפילו עיגולין מעיגולין'.⁴⁶

5. נתינת הדעת על שינויי גירסות

גם לכך הקדיש רבינו תשומת-לב. על האמור בכב' שבת טו ע"ב 'דתנן על ר' ספקות' וכו' בתוס' ד"ה על ספק, כותב רבינו: 'ודע באמת דהתוספות ודאי גרסי ג' מחלוקות דלרבינו שמשון דקאמר במס' טהרות דאין כאן אלא ב' מחלוקות לא גריס וחכמים...'.⁴⁷ וכן לכב' שבת פט ע"ב 'ורמינהו תבלין שנים וג' שמות ממין אחד או משלשה מינין ושם אחד אסורין' — אומר רבינו: על רש"י ד"ה ב' וג' שמות:

... דפשיטא דט"ס [דטעות סופרים] נפל בגירסא דלא גרסי' במתני' 'שם אחד' כלל ולא בדברי רש"י ז"ל כלל וכן הוא בקצה גירסאות ברש"י: 'זהם של איסור'. ואיזה תלמיד טועה הגיה זה ובעיקר המשנה במס' ערלה [פ"ב, י] לא גרסי' 'ושם אחד' כלל וגם במס' ע"ז [סו ע"א] לא גרסי' כלל 'ושם אחד'... וגם כפי הסברה נותנת דלא גרסי' לה.⁴⁸

וגם כאן מעניינות בדיקותיו הרבות כדי לאשש את הגירסה.

43 ראה חפץ ד, כט ע"ב, ודף ל ע"א.

44 ראה חפץ, דף כב ע"ב. אין רבינו מדייק בציטוט מהירושלמי. כי אצלנו כתוב: 'בן עזאי עבד המהלך כמניח ורבנן לא עבדי מהלך כמניח' (ירושלמי שבת ב ע"ג).

45 חפץ, דף כג ע"א. גם בירושלמי דפוס קראקא מעיר הפירוש בגליון: 'צ"ע דבתוס' מסיק בשם הירושלמי פירוקא... איירי בקופץ והכא משמע דסליק בקושיא'.

46 עטר, חפץ, מד ע"א.

47 ר' שמשון בפירושו למשנת טהרות פ"ד אומר שבשבת גורסים רק שתי מחלוקות, אבל בטהרות אף אצלו מצויות ג' מחלוקות. וכן בכ"י קופמן.

48 עטר, חפץ, נג ע"א.

6. השימוש בתוספתא

דרכו של רבינו להשתמש לא רק בירושלמי אלא גם בתוספתא, ובמיוחד אם אין לה ברייתא מקבילה בנוסח אחר בתלמוד, שאז היא מוסמכת בעיניו. כך בספרו 'ראשון לציון', על האמור בבב' ברכות לה ע"ב: 'שוב באה לידי תוספתא דקתני דבש תמרים ויין תפוחים מברכין עליהם כדרך שמברכין על המורייס'.⁴⁹ ובספרו 'חפץ ה', על האמור בבב' שבת יג ע"א, כותב רבינו:

אחרי עמדי בגירסת הברייתא שהובאה בתוספתות דקתני הכי וז"ל אמר רשב"א בא וראה וכו' שאמרו הראשונים. משמע דרשב"א דיוקין קא דייק הברייתא דברי הראשונים ... אע"ג דמצינן למימר דגירס' התלמוד היא העיקר ומדויקת...⁵⁰

7. הברייתות שבמכילתא, בספרא ובתוספתא

דעתו של רבינו היא שהברייתות בתלמוד הן הגירסות הנכונות שאושרו על-ידי האמוראים, וכאשר יש הבדל בין נוסח הברייתות בתלמוד לזה שבמדרשי-הלכה, תולין לומר שהמדרשים שובשו. בבב' שבת ע ע"א, הובאה ברייתא דרבי נתן 'יכול עשאן כולן בהעלם אחד אינו חייב אלא אחת ת"ל בחריש ובקציר תשבות'. ובתוספות שם ד"ה יכול, נאמר: 'ונר' לר"י דגרס הכא כמו במכילתא ... שומע אני לא יהא חייב עד שיעבור ל"ט מלאכות ת"ל בחריש... וע"ז אמר רבינו:

זה רחוק... ובאמת האמוראים שיבשו אותה ברייתא [כלומר בעיניהם היא נחשבת משובשת] וגרסי לה הכי כהכא ואגירסתם סמכינן. וכן הרבה פעמים אני מוצא הפרש בין נוסח הברייתא דמייתי הש"ס מתורת כהנים וממכילתא ותלינן דגירסא הנכונה היא הסדרה בש"ס דידן.⁵¹

גם את הברייתות שבתוספתא משבש הוא לפני נוסחן שכתלמוד. כך בבב' שבת עח ע"א, תוספות ד"ה דם וכל מיני משקין, בתוספתא גרס 'ושאר מיני משקין' וכן נראה וכו', ורבינו כותב על כך:

בלאו הכי גרסינן שינוי גדול בתוספתא דגרסי' ברישא רשב"ג אומר וכו'... והנכון הוא דבכל מקום דתמצא נוסח הברייתא בש"ס אדידיה סמכינן יותר מגירסת התוספת[ות הכתוב' אצלנו שהם משובשות]. וגם מה שדקדקו התוספות ז"ל... לגרוס 'ושאר' נלע"ד דלא שבקינן גירסת הש"ס לגבי גירסת התוספתות המשובשות.⁵²

49 עטר, ראשון, דף ע"ב.

50 עטר, חפץ, דף כח ע"ב. ולגירסת התוספתא, ראה תוספתא מהדורת ר"ש ליברמן, שבת, פ"א, 14.

51 עטר, חפץ, דף מב ע"ב.

52 עטר, חפץ, דף מו ע"ב.

מעניינת ביותר היא תפיסתו לגבי נוסח התוספתא, בכב' שבת עח ע"א, שם מובאת ברייתא: 'תנו רבנן המוציא קשר מוכסין עד שלא הראהו חייב משהראהו פטור ר' יהודה אומר אף משהראהו למוכס חייב מפני שצריך לר'. ושואל התלמוד: מאי בינייהו? ומביא תשובת אביי וכו', רבא אמר וכו' רב אשי אמר... ועל כך כותב רבינו:

וצ"ע אליבא דכ"ע... דכך מצאתי בתוספתא וז"ל ר' יהודה אומר אף וכו' חייב מפני שמשמרה להראותו לבעל המכס [תוספתא פ"ח, 11] א"כ מאי קאמר הש"ס מאי בינייהו והתוספתא סיימה לדבריה מפני שמשמרה וכו' גם להני אמוראי דיהבי טעמא קשה? ועוד קשה בין לאביי בין לרבא שפירוש דהיטי מוכסי ומוכס קטן לא משמע כן מדברי התוס'. באמת שדברי רב אשי יוצדק יותר שפירש דלהראותו [למוכס שני]... סובל פירוש זה לשון הברייתא. ונ"ל לומר בודאי דאיזה מגיה בחר לו בשינוייא דרב אשי שהוא בתראה וקבע דברים אלו בנוסח התוספתא ולא בדברי התוספות הם כלל.⁵³

תשובה זו תואמת את שיטתו של רבינו, שנוסח הברייתות שבתלמוד הוא המהימן, ואילו זה שבתוספתא אינו אותנטי, אלא הוא תוצאה של מגיה, שהגיה את הברייתא המקורית.⁵⁴

8. הגהות במשנה על-כי מסקנת התלמודים

על האמור במשנה המובאת בכב' שבת עח ע"ב: 'דוכסוסטוס כדי לכתוב מזוזה' וכו' — כותב רבינו:

והא דלא אותביה דוכסוסטוס... נ"ל דלא גרסינן ליה במתני' דוכסוסטוס כדי לכתוב עליו מזוזה... וכן מצאתי בגירסת הרא"ש ז"ל דהשמיטה מנוסח המשנה... וכן תמצא ג"כ בגירסת הרי"ף בנוסח המשנה שכתב, ולא הזכיר דוכסוסטוס כלל, אלא אפשר דנתוספה בנוסח המשנה אחר מסקנת הש"ס. וכן מצאתי בהמגיד משנה שפירש בהא דפסק הרמב"ם... דוכסוסטוס כדי לכתוב מזוזה פירש הוא ז"ל... ברייתא שם וכו'. ובהמוציא קלף... פירש וז"ל המוציא וכו' משנה בלשונה משמע דלא גרס לה במשנה דאי לא תימא הכי

53 שם, על תוספות ד"ה והמוציא.

54 ראה: ליברמן, מועד, עמ' 116. והוא לא הביא כלל את האמור ב'חפץ ה'. ליברמן טוען — דלא כרבינו — 'שאינן מכאן [מהתוספתא] סתירה לאף אחד מן הפירושים שם' [כתל' בבלי]. ר"ח אלבק מביא את התוספתא ואת הכבלי הנ"ל להוכיח את השקפתו שהתלמודים והאמוראים לא הכירו את התוספתא. ראה: אלבק, עמ' 98. דברי רבינו קרובים ביותר לדברי רי"ן אפשטיין האומר: 'ואין ספק ג"כ שכמה דברים הוגהו בתוס' ע"פ האמוראים והתלמוד. ושכמה הוספות פירושים נכנסו בה ע"פ שני התלמודים' — ראה: אפשטיין, עמ' 252.

אמאי קא מהדר אברייתא הוה לי... לומר משנה כלשונה אלא ודאי שלא היתה כתובה בנוסח (הכרייתא) [המשנה] כלל.⁵⁵

חשובה כאן לא רק מסקנתו של רבינו, שיש הגהות במשנה על-פי התלמודים, אלא דרך עבודתו בבדיקת הנוסח, שפנה לרי"ף, לרא"ש ולמגיד משנה כדי לבסס את טענתו, בנוסף לקושי שגילה בדברי הגמרא.

9. סוגיות ולשונות מועברות

בבב' שכת צו ע"א: 'לימא תהוי תיובתא דרב דאיתמר שני בתים בשני צדי רה"ר [רשות הרבים]... רב אמר אסור לזרוק... ושמואל אמר מותר לזרוק' — עונה התלמוד: 'ולאו מי אוקימנא לההיא כגון דמדלי חד ומתתי חד'... ועל זה אמר רש"י: 'ולאו מי אוקימנא. בעירובין'. ובבב' עירובין פה, סוף ע"א: 'אמר רב שני בתים ושלש חורבות זה משתמש בסמוך לו על ידי זריקה, ושואלים: 'מי אמר רב הכי והא איתמר שני בתים... רב אמר אסור לזרוק ושמואל אמר מותר. א"ל לאו מי אוקימנא' וכו'. ועל דברי רש"י בשבת, כותב רבינו:

וקשה דהלא תמצא דגם במס' עירובין משני כהאי גונא 'לאו מי אוקימנא' הן אמת דאי לאו דברי רש"י הוה אמינא... מי לא אוקימנא על איזה פירכא... שלא עלתה בסדר הש"ס ובעלי הש"ס היו יודעים זה, מה שאין כן לפירש"י קשה ובאמת צריך לדעת מי הכריחו לרש"י לפרש הכי ולומר בעירובין והנה כבר העלתי בריש מסכתין [טז ע"א] מפירש"י שפירש בההיא דקאמר הש"ס הניחא למ"ד לא לכל הטומאות... ופירש"י ז"ל: למ"ד: לא ידענא היכא... והיא משנה ערוכה [ריש פי"א דכלים] ופירשתי שם דהש"ס כן דרכו לסמוך למה שפי' במקום אחר בש"ס עצמו וג"כ הכא לאו מי אוקימנא — דהמכוון הוא במקום אחר בש"ס עצמו. ודבר שאינו בש"ס — לא קאי עליה הש"ס כלל, כי אין זולת מה שכתוב בש"ס — וגם כן ההיא דהתם דקאמר הניחא משמע דמייתי לה בהש"ס, לזה פירש"י לאו מי אוקימנא בעירובין אלא דקשה מה שהקשיתי דהתם נמי קאמר ולא מי אוקימנא.⁵⁶

והשאר רבינו את קושייתו ללא תירוץ.⁵⁷

55 עטר, חפץ, מז ע"א. וכן ליתא דוכסוסטוס לא במשנת כ"י קופמן, לא במשנה שכירושלמי, ולא במשנת לו.

56 עטר, חפץ, דף נד ע"א, לרש"י ד"ה לאו.

57 דומה שהצעתו שלו מתקבלת יותר על הדעת, שהמקור של שני הלשונות הוא בסוגיה שלישית, שלא נכנסה לש"ס אבל היתה ידועה לאמוראים.

10. כללים בתוך חידושו

תוך כדי פרשנות הסוגיות עומד רבינו על הכללים, הן כללי התלמוד והן כללי המפרשים. לבב' שבת ה ע"א: 'אלא א"ר זירא הא מני אחרים' — אומר רבינו: תוך שאלותיו: 'ודע לך שכל דחיות הש"ס לא מותבינן מינייהו לאמורא באמור לו דקארי לה מאי קרי לה. ובדחיית הש"ס אינה נסתרת סברתו.⁵⁸ ובספרו 'ראשון לציון', על האמור בבב' סוכה, ד ע"א, ד"ה וראיתי למרן, כותב רבינו: 'זכבר קדם לנו דרש"י לא בא בפירושו לפסוק הלכה דמטעם זה אין אנו פוסקים כדבריו נגד רבותינו הפוסקים'.⁵⁹ ועוד שם, על האמור בבב' ברכות, ס ע"א בסוף ד"ה וא"ד א"ר הונא — אומר רבינו:

כתבתי בכמה מקומות דרמב"ם בפסקיו סמך שיפסוק הפוסק מספרו באין צורך לראות הש"ס כי ממנו תוצאות תורת האדם וכפ"ו לא יחוש לטעיות הנמשכות מדברי הש"ס אלא למה שיסתפק האדם מדברי עצמו ושמור לך כלל זה.⁶⁰

ובספרו 'חפץ ה' ברכות, מב, ע"א תוס' ד"ה הסבו, כותב רבינו: 'כוונתם ז"ל להודיע לנו חידוש אחד מהירושלמי שלא הוזכר בש"ס שלנו כי כן דרכם ז"ל תמיד להביא המתחדש מהירושלמי'.⁶¹

מהדוגמאות שהבאנו, נמצאנו למדים שדברי רבינו בחיבוריו השונים שזורים כללים בש"ס ובמפרשיו.

11. הוספות בתר-תלמודיות

בספרו 'ראשון לציון', על סוכה, דף יט, ד"ה: 'ולחי היינו פצימין' כותב רבינו:

קשה להערוך שכתב בפ"י תיבת פצים... פירש גאון 'לחיים' ע"כ ק' למה הוצרך לאומרה בשם גאון והרי הוא תלמוד ערוך? ואולי דלא היה בש"ס הא מלתא ובתור הכי קבעוה בש"ס. ואיכא בכה"ג טובא דהוסיפו בתראי. ועיינן מ"ש גבי הך הלכתא דכשרה שינקת מן הטרפה דכתבו רבוואתא דלאו דברי הש"ס, אלא מהלכות פסוקות.⁶²

12. הגהות ותיקונים ללשון התוספות

פעמים שרבינו מתקן מדעתו את לשון התוספות והמפרשים. בספרו 'חפץ ה', ברכות מב, ע"א, לתוס', ד"ה הסבו — אומר רבינו:

58 עטר, חפץ, דף כב ע"א, ד"ה אלא אמר. 60 שם, דף כד ע"א.
 59 עטר, ראשון, דף מט ע"ב. 61 עטר, חפץ, יב ע"ב.
 62 עטר, ראשון, דף נו ע"ב. רבינו רומז כנראה לספרו פרי תואר, סי' פא, ס"ק א, פסקה המתחלת: 'וראיתי להרמב"ן... שעמדו על נוסחאות הגמרות הישנות ולא נמצא בהם נוסח שלפנינו דקאמר והלכתא וכו' והמעתיקים הכניסוה בגירסת הש"ס ומעולם לא נמצאת בנוסח הגמרות הישנות...'

דבריהם ז"ל צריכים עיון... אלא הנראה פשוט דהלשון הזה נתהפכה בו שיטה אחת וצריך להגיה ולהקדים מילת בירושלמי פריך מאי שנא וכו' ומשני וכו' ומלת ואם תאמר מוטעת ואינה מדברי התוס' וסיבת היותה בלשון הוא כיון שמחמת השיבוש שנפל בלשון שנשמטה מלת בירושלמי פריך ממעלה למטה ונשארה מלת מ"ש גרידא בתחילת הענין בא המגיה והוסיף שם וא"ת כפי דעתו ואחר האמת מוטעת היא והכי צ"ל בירושלמי פריך מאי שנא וכו' ומשני וכו'.⁶³

ובספרו 'חפץ ה', ברכות לו ע"ב, לרש"י ד"ה משויציאו את הפרי:

והגם דבפסחים [נ"ב ב] פירש שם משויציאו העלין... נראה לי יותר נכון דמה שפירש רש"י ז"ל... משויציאו את הפרי קאי בדברי בית הלל אלא שנתהפך הלשון. ויש לו מציאות להתהפך דהרואה ב"ה משויציאו... בדברי רש"י ויראה משויציאו בתחילת הברייתא, הסברא נותנת כי הלשון הזה צריך להיות בתחלה קודם שאר הדיבורים שאחריו ויהפך הלשון ולעולם לשון הזה שפירש רש"י את הפרי — הוא בדברי בית הלל וצריך להיות אחר ד"ה משיניצו וכוה אתי שפיר מה שפירש רש"י בפסחים משויציאו העלין היינו בדברי ב"ש.⁶⁴

המעניין הוא, שלא זו בלבד שרבינו מציע את תיקונו, הוא גם מוסיף לפרש כיצד סביר להניח שנתהוותה הטעות.

13. סדר חיבוריו ההלכתיים

'חפץ ה' הוא הספר הראשון שפירסם רבינו. אבל בו בזמן שכתב חידושויו אלה לש"ס כבר עסק גם בספרו 'פרי תואר'. אחרי הדפסת ספרו 'חפץ ה' החליט רבינו להפסיק זמנית את כתיבת חידושויו ולהתמסר לספרו 'פרי תואר' על השולחן-ערוך. וכך הוא אומר בהקדמה לספרו 'חפץ ה': 'להיות כי כל תאותי להשלים חיבורי על הש"ע, לזה נמנעתי מלכתוב עוד על הש"ס כי בחרתי לי דרך נאה דסלקא שמעתא אליבא דהלכתא'.

סדרם של החידושים בספרו 'חפץ ה' הוא כנראה כפי שצייננו בהקדמתו לספר: 'זה הספר על ג' מסכתות מסכת שבת ומסכת ברכות מסכת הוריות וקצת מסכת חולין'. עם זאת נדפסה מסכת ברכות בראש הספר כדי להתאימן לסדר הש"ס. שכן, בדבריו למסכת ברכות הוא מזכיר את חידושויו למסכת שבת.⁶⁵

קשה לדעת מתי התחיל רבינו בחיבור כתביו. אמנם ב'אור החיים' (שמות יט:ב) הוא כותב: 'ועיין מה שפי' בספרי חפץ ה' שחיברתי... בקטנותי'. אבל גיל עשרים יכול

63 עטר, חפץ, דף יב ע"ב, לתוספות ד"ה הסבו.

64 שם, דף ח ע"ב, לרש"י ד"ה משויציאו.

65 שם דף טו ע"ב ד"ה 'מסייע ליה', כותב רבינו: 'עיין מה שכתבתי במסכת שבת פרק נוטל'.

להיחשב 'קטנות' לעניין זה. בחידושי למסכת שבת הוא אומר: 'הקשו התלמידים... ותירצתי להם', 'הקשו בעלי הישיבה... ותירצתי להם', 'ואחד מבעלי ישיבה תירץ'.⁶⁶ האם מדובר פה על ישיבתו שלו שהחזיק בסלא, ויש להבחין בישיבה בין תלמידים צעירים, שלימד הוא אותם, ובין 'בעלי ישיבה' חכמים כמוהו, שלמדו איתו בישיבתו בבחינת 'חברים מקשיבים'? או האם המדובר הוא בצעירותו המוקדמת, בהיותו הוא עצמו תלמיד, ורשם מה שהקשו חבריו התלמידים ומה שענה להם? מדבריו בחידושי למסכת שבת: 'ואם הייתי מספר גופא דעובדא של הפירוש הזה ממש רוח הקדש הופיעה... בכית הכנסת אני ואחי הגדול... ר' משה בירדוגו'⁶⁷ — מסתבר יותר שהמדובר כאן בעת שלמד בישיבתו של ר' משה בירדוגו כתלמיד-חבר, וזה קודם שהיתה לו ישיבה משלו. אבל איננו יודעים בדיוק באילו שנים היה הדבר.

באשר לספרו 'פרי תואר', אין ספק, כאמור, שהשלימו אחרי הדפסת ספרו 'חפץ ה'. נשאלת השאלה, האם החומר ההלכתי על שו"ע יור"ד שבספרו 'ראשון לציון' נתחבר בהיות רבינו בארץ-ישראל, כמו החידושים לסדר ברכות ולסדר מועד שבספרו זה? או שמא חומר זה היה בידו קודם הדפסת ספרו 'פרי תואר', ולא כלל אותו בספרו זה משום שהדפיס יחד עימו את ספרו 'פרי חדש', וזה האחרון הגיע עד ס' קכ"ב בלבד, ולכן לא הדפיסם. וכך מסתברא. משום שהחומר ההלכתי שבספרו 'ראשון לציון', העוסק בהלכות כיבוד אב ואם והלכות צדקה ואילך עד הלכות חושן — דומה כי למדס רבינו בהיותו זקוק לדעת כיצד לענות עליו לנהוג כלפי אביו, שהיה הבן חכם גדול מאביו, וכן היה עליו לדעת כיצד לנהוג בענייני גביית-צדקה, כשהיה גבאי צדקה בעירו סלא. אם-כן חומר זה היה איתו בכתובים קודם בואו ארצה.

14. הגות וקבלה בחידושי רבינו

יסודות שונים נתמזגו יחדיו באישיותו של רבינו מזיגה הארמונית ומושלמת. הוא היה איש ההלכה והפסק, איש המחשבה וההגות, פרשן פשוטני ומקובל — וכל אלה חברו באישיות אחת והיוו שלמות אורגאנית. לכן גם כאשר רבינו עוסק בחידושי הש"ס, הרי הוא מבאר את מאמרי חז"ל, פעמים בדרך מחשבה והגות מעמיקים ופעמים על-פי רעיונות והשקפות קבליים. וגם כשהוא עוסק בפסק ההלכה, ואפילו בכיארור התורה, לפעמים עוסק הוא בכיוררה של סוגיה תלמודית על השתלשלותה וסעיפיה. אין הוא מפרש את התלמוד בדרך הקבלה, בדומה לפירוש האגדות לר' עזריאל, אלא משתמש ברעיונות הקבלה וביסודותיה, כדי לפרש מאמרי חז"ל, וזהו קו נוסף שמתייחד בו רבינו לעומת פרשני תלמוד אחרים.

בסוגיית כוס של ברכה (בב' ברכות נא ע"א), רבינו מצטט את הזוהר, ואומר: 'ובזוהר כתוב כי האידנא להיות השכינה בגלות והיא דלת מלשון דלה... אין בכוס

66 ראה: עטר, חפץ, דף כח, ע"א-דף ל ע"א.

67 עטר, חפץ, דף כז ע"א, על בבלי שבת י ע"ב.

אלא ארבע'...⁶⁸ ובתפילת נחוניה בן הקנה (בב' ברכות כח ע"ב) ממיין רבינו את הנבראים לארבע בחינות.⁶⁹ לעומת זאת, את המאמר 'שמעון הפקולי הסדיר י"ח ברכות על הסדר' מפרש רבינו פירוש התואם את המצוי בספרי המחקר בסוגיה זו.⁷⁰ הרעיון בדבר צדיק יסוד-עולם — שכידוע, הוא רעיון קבלי ביסודו, אך הוכלט ביותר בכתבי רבינו ומהם עבר לתנועת החסידות במזרח-אירופה — מצוי לא רק בספרו 'אור החיים', אלא גם בהרכה מקומות בכתביו ההלכתיים.⁷¹

ועוד יש דברים בכתביו ההלכתיים של רבינו, שניתן להבין כי נאמרו על רקע מצב החברה היהודית כמקומו ובזמנו, והם עשויים לשמש מקור היסטורי.⁷² גם מבחינות אלו ראויים הם ספריו ההלכתיים של רבינו ללימוד ולעיון מעמיק.

68 עטר, חפץ, דף טו ע"א. ד"ה אמר רבי יוחנן.
 69 שם, דף ה ע"ב, ד"ה אכן המכוון.
 70 שם, דף ו ע"א, ד"ה ת"ר שמעון.
 71 שם, דף ח ע"א נ' דף נב ע"א, ד"ה בא שטן; דף נא ע"ב, ד"ה אכן.
 72 ראה: שם, דף מ ע"א, ד"ה שני תלמידי חכמים — 'יש כת תלמידי חכמים אשר לא ניחא להו כי אם אומרם והגינם'; ודף ח ע"א, הנ"ל.

הפניות ביבליוגרפיות

אלבק	חנן אלבק, מחקרים בברייתא ובתוספתא, ירושלים תשכ"ט.
אפשטיין	יעקב נחום אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, ירושלים תשי"ז.
בירדוגו	יהודה בירדוגו, מים עמוקים, בעריכת משה עמאר, ירושלים תשל"ח.
בנטוב	חיים בנטוב, 'שיטת לימוד התלמוד בישיבות שאלוניקי', ספונות, יג (=ספר יוון, ג), תשל"א-תשל"ח.
בן-נאיים	יוסף אבן נאיים, מלכי רבנן, ירושלים תרצ"א.
די-אבילה	שמואל די-אבילה, אוזן שמואל, אמשטרדם תע"ה.
הלפרן	יעקב האלפרן, ארץ החיים, וינא תרצ"ג.
טויטו	אלעזר טויטו, 'רבי חיים בן עטר', זכור לאברהם לזכר ר' אברהם אלמאליח, ירושלים תשל"ב עמ' 36-46.
טולדינו, אוצר	יעקב משה טולדינו, אוצר גנוזים, ירושלים תש"ך.
טולדינו, נר	— — נר המערב, ירושלים תרע"א.
יעב"ץ	יעקב אבן צור, משפט וצדקה ביעקב, א-ב, נא אמן תרנ"ד-תרס"ג.
ליברמן	שאלו ליברמן, תוספתא כפשוטה — מועד, ניו יורק תשכ"ב.
מרגליות	ראובן מרגליות, תולדות רבינו חיים י' עטר, לבוב תרפ"ה.
עובדיה	דוד עובדיה, פאס וחכמיה, א-ב, ירושלים תשל"ט.
עטר, אוה"ח	חיים אבן עטר, אור החיים ויניציאה תק"ב.
עטר, חפץ	— — חפץ ה', דעווא תרפ"ח.
עטר, מאור	— — מאור החיים, לונדון תש"ב.
עטר, פרי"ת	— — פירות גנוזי, א-ב, אמשטרדם תק"ב.
עטר, ראשון	— — ראשון לציון ² , ירושלים תרע"ה.
קלאר	בנימין קלאר, רבי חיים אבן עטר — עלייתו לארץ-ישראל, ירושלים תשי"א.
רפאל	יצחק רפאל, 'אגרות ר' שלמה חיים סגנוניטי אל רבינו חיים בן עטר', טמריץ, א (תשל"ב) עמ' רעא-רפג.

נספח

חיבוריו ההלכתיים של רבינו חיים אבן-עטר

1. ספר חפץ ה', אמשטרדם, דפוס פרופס, תצ"ב.
נדפס מחדש בדעווא תרפ"ח. מהדורות-צילום מדפוס זה יצאו בירושלים תשמ"ח, תשמ"ב.
- זה ספרו הראשון והוא שיטה על המסכתות בתלמוד בבלי: ברכות, שבת, הוריות וקצת ממסכת חולין. בספרו זה עיקר דעתו של המחבר נתונה לפירוש הסוגיה, רש"י ותוספות, ולא כל כך לפסק-הדין.
2. ספר פרי תואר — והוא חידושים על שלחן-ערוך, יורה-דעה, סי' א-קכב. דבריו מתייחסים לשולחן-ערוך, אבל המחבר מתווכח הרבה עם בעל ה'פרי חדש' — חיבורו של ר' חזקיה די סילוה. משום כך בספרו 'פרי תואר' הדפיס רבינו את השולחן-ערוך, יורה-דעה, כ'פנים' ועליו שני פירושים: 'פרי חדש' של ר"ח די סילוה ו'פרי תואר' שלו. וקרא את הספר פירות גינוסר, אמשטרדם, דפוס החכם ר' יוסף דיין, תק"ב. בספר זה הראה רבינו את כוחו בפירוש הסוגיות עד למיצוי ההלכה-למעשה מהן.
3. ספר ראשון לציון, קושטא תק"י. נדפס אחרי מות רבינו. והוא שיטות על תלמוד בבלי מסכת ברכות, ועל המסכתות מסדר מועד: מועד קטן, תענית, מגילה, חגיגה, סוכה וביצה. בספרו זה עמד רבינו בעיקר על סוגיות נבחרות, וחתר להגיע לפסק-ההלכה, ולכן דן הרבה בדברי הפוסקים. בספר זה נדפסו גם חידושים לשולחן-ערוך, יורה-דעה, סי' רמ-רצב, ובסופו הדפיס כללי ספק ספיקא.
4. תשובה (שו"ת) יחידה מאת רבינו שהגיעה לידינו. נושאה מחלוקת בין יצחק מלאקי תושב סלא, שהיה קרובו של רבינו, ובין הסוחר שלמה ן' עמור, שסחר בגיבראלטאר. את התשובה הביא לדפוס ר' יעקב האלפערן, יחד עם איגרת מרבינו לחכמי פאס תחת השם 'ארץ החיים', וינא תרצ"ג.
נדפסה מחדש בקובץ 'ספרי מרן רבנו חיים אבן עטר', ירושלים תשמ"ב.